

Religinės minties užuomazga: MAIRONIO VIETA LIETUVIŲ RELIGINĖJ LITERATŪROJ

Ižanga: premisos ir uždavinys

Pasiremdami 1932 m. atšvęstojo Goethės autoritetu, be įrodymų prisiimame mintį, kad poezijos turinys yra paties poeto gyvenimo turinys.(1) Tos galios, kurios formuoja poeto gyvenimą, formuoja ir jo kūrybą. O poeto gyvenimo ir kūrybos pasaulėvaizdis kyla iš trijų šaltinių: iš santykiavimo su gamta (fizine aplinkuma), su žmonėmis (psichofizine aplinkuma) ir, trečio, iš santykiavimo su Dievybe (su metafizine būtybe). Šiokius ar tokius santykius palaikyti su tomis trimis sferomis — humanum est.

Kad poeto asmenybę formuoja ir jo kūrybai sulčių duoda fizinė bei psichofizinė aplinkuma, to niekas ir niekad neneigė. Buvo tik ginčijama paskutinė žmogaus santykiavimų sfera — Dievybė, nes metafizinės būtybės iš viso nenorėta pripažinti. Bet religijų istorija nenuginčijamai konstatavo, kad „be Dievo ant žemės nerasi žmogaus“. (2) „Per visas tautas ir per visus amžius eina nepaneigiamas jausmas, kad neužtenka žemės gyvenimo, o iš čia ir gilus reikalavimas šį gyvenimą atremti į pomirtinį gyvenimą; praeitį ir dabartį

pastoviai sujungti su paslaptįgąja ateitimi. Ir šitas siekimas, kuriame pasireiškia visas žmonių giminės pranašumas ir tikrasis pažangumas, yra kaip tik religijos esmė“. (3)

Tik įvairiais amžiais kūrėjai nevienodai intensyviai santykiauja su tomis trimis sferomis. Viena iš jų vis labiau dominuoja poeto asmenybėje ir kūryboje it muzikos leitmotyvas, o kitos čia ryškiau, čia silpniau susiveja apie pagrindinę ir ją niuansuoja. Iš čia gauname patriotines, visuomenines, religines poezijas. Žiūrint, kurio elemento daugiau.

Religinė literatūra čia laikoma ne tik toji bažnyčioj giedamoji poezija, bet kiekviena, kur pajuntame žmogaus santykius su metafizine būtybe.

Kad Maironio asmenybės ir kūrybos opiausius dalykus sudaro tauta, ta tiesa nuolatos kartojama. Bet Maironio santykiai su tauta skyrės, sakysim, kad ir nuo Kudirkos ir kitų jo amžininkų. Tą bendrą visiems ano meto tautybės leitmotyvą Maironis moduliavo ir niuansavo religija, kuri taip pat nevienodai pasireiškia įvairių žmonių net religinėje poezijoje.

Šio pranešimo ir yra uždavinys iškelti, kiek ir kaip religinis elementas reiškiasi Maironio poezijoje, palyginti su kitais lietuvių rašytojais.

Iki Maironio: istorinė dalis

Istorinės, epochinės ir net asmeninės aplinkybės Maironio religinės kūrybos talentui bręsti nebuvo palankios.

1. Tiesa, domėdamasis istorija, Maironis matė, kad visa lietuvių praeitis yra glaudžiai sutapus su religija. Juk pirmosios lietuviškos knygos atsirado grynai religinės rivalizacijos metu ir grynai religiniams tikinčiųjų reikalams. 16 ir 17 amžiai turėjo beveik vienintelę gausiau paplitusią literatūrą — katekizmus ir giesmynus. Net mokslinės literatūros pradžia neišleidžia iš akių religinių reikalų: pirmasis M. Lietuvos gramatikos rašytojas Kleinas (1653) savo veikalą

skiria tiems, kurie „nori atsidėti bažnyčios tarnybai“. (4) Net po šimto metų (1745) pirmasis lietuvių tautosakos skelbėjas Rūgys, lyg pasiteisindamas, kam jis tris daineles skelbia, priduria, kad dainose rodoma palinkimo gražioms bažnytinėms giesmėms“. (5) Pagaliau net pirmosios dailiosios literatūros knygos, Donelaičio *Metai*, yra religinio ir didaktinio charakterio.

Tačiau kiek tas religinis bažnytinis atspalvis buvo palietęs visą dvasinį gyvenimą, tiek jis buvo primityvus. Juk net 19 amžiaus pradžioje dar randame teismus už burtus. (6) Buvo nuoširdžiai religingų žmonių, bet nebuvo religinės kultūros. Dėl to nebuvo nė savos lietuviškos religinės poezijos. Religinės giesmės, himnai, psalmės buvo verčiamos daugiausia iš vokiečių, lenkų ir lotynų kalbų. Tų verstinių giesmių daugelis su jų kiek modifikuotomis melodijomis ir šiandien tebevartojamos lietuviškuose giesmynuose. (7)

Literatūros istoriko akimis žiūrint, 16, 17, 18 amžiai svarbūs tiek, kad jie davė pažinti visuotinės literatūros religinius šedevrus. Tai pirmasis mūsų religinės literatūros periodas.

Reliatyviai tik su 19 amžium galima pradėti lietuvių poetų eilę, kurie tarė lietuvišką religinės poezijos žodį. Strazdelio „Pulkim ant kelių“ ne tik pataikė į lietuvių dvasią, bet ta giesmė buvo ir kuklus indėlis į svetimą religinę literatūrą, sykiu ir atsimokėjimas lenkams už daugybę iš jų išsiverstų religinių giesmių.

Originalios lietuviškos kūrybos, prigijusios žmonėse ir bažnyčios praktikoje, toliau jau davė Valančius, ypačiai Baranuskas ir kt. Jie davė jau ne tik religinės poezijos, bet ir jų vaizduojamuos pasaulinio turinio pasakojimuose pradeda rasti žmonių, kurie vadovaujas religija. Religijos prisisunkę jų raštai atsako maždaug 18 a. religinės poezijos didaktiniams idealams: sustiprinti dorovę, įtikinti, kad Dievas yra, kad Katalikų Bažnyčia yra tikroji bažnyčia.

„Kitados buvau daręs eksperimentus stebėti mūsų rašytojus, veikėjus ir pagal jų visą asmenybę, spindinčią ir iš jų gyvenimo ir iš jų raštų, skirstyti: į vieną ar kitą lentynėlę — dvasinio gyvenimo stilių kategorijas. Man rodės, sakysim, kad Baranauskas ir Jakštas yra tikri gotinio stiliaus vyrai, kurių dvasia šauja į viršų — vieno iki staigaus tiesiosios linijos ir giesmės ‚lūžimo‘, kaip nebaigto gotinio bokšto; kito iki linijos įsiliejimo į patį Absoliutą. Maironis savo tvirta monumentalia atrama į žemę, man rodės, tikras romantinis statinys, skirtas ne tik Dievo garbei spinduliuoti, bet ir priešo smūgiams atremti. Mielasis Vaižgantas — lietuviškasis barokas ir savo dūšioj ir savo kūryboj... Kanauninkas M. Vaitkus ar tik nebus pas mus unikatas — rokokinis žmogus. Su jo rafinuota, žaisminga elegancija, su besiveržiančiais visokio socialinio bendravimo žiedais...“ (Iš vieno laiško 1953.10.10)

Po Maironio 100 metų gimimo minėjimo Chicagoje, Marijos aukšt. mokyklos salėje, surengto 1962 ateitininkų „Šatrijos“ meno draugijos, kuriame Juozas Brazaitis skaitė paskaitą. Iš k. į d.: aktorė - solistė Elena Blandytė, Brazaitis, solistė Prudencija Bičkienė, Maironio giminaitė Danutė Augienė, muzikas Manigirdas Motekaitis ir Rūta Augiūtė.

Visai nuošaliai stovi rytų aukštaitis Vienažindys ir labai nežymiai, nepastebimai pradeda eilę tų poetų, kurie religinę poeziją rašo ne kitiems, bet sau, parodydami savo individualius santykius su Dievybe. Jis užbėga už akių visai kartai, tampa dabartinės kartos pirmataku.

Tarp pirmųjų objektyvinės ir didaktinės poezijos ir tarp subjektyvinės egotistinės Vienažindžio religinės poezijos tenka skirti vieta Maironiui. Tik pirmatakų religinė kūryba buvo tiek miniatiūriška, kad ji vargiai ar galėjo pastūmėti Maironį tos poezijos keliu poeto vardo siekti.

2. Ir paties Maironio laikais religinė idėja nebuvo labai aktuali. Geriausios galvos ir širdys sirgo ir svaigo tautinėmis temomis — tautinė idėja buvo viską apstelbus, o religinė glūdėjo dar neišsirutuliojus.

Nenuostabu, jeigu tokiose aplinkybėse Maironis religinės poezijos nėra daug davęs. Jeigu imsime skaičiais matuoti, tai iš 127 originalių lyrikos gabalų pirmame Maironio raštų tome randam apie 30, kuriuose bent šiek tiek esama religinio elemento. Tiesa, ir tarp tų 30 yra tik 11 eilėraščių, kuriuose religinis elementas vyrauja.⁽⁸⁾ Dar mažiau religinių elementų pastebėsime, kiekybiniu mastu poemas matuodami. Tik *Kame išganymas* librete pačiam centre stovi religinė socialinė problema.

Maža tai religinių temų, bet neužmirština, kad mielių trupiniai priverčia susmukusios tešlos kubilą pakilti, kad druskos žiupsnis duoda skonį stiklinei vandens. O rodos, kad apskritai Maironio kūryba yra paskoninta religine dvasia. Tegul jis tik retai suminės tikėjimo žodį, tegul jo ir visai nesuminės, bet visuose veikaluose klausimus randi nušviestus taip, kaip reikalauja religiškai galvojęs ar bent jaučias žmogus. Jo ištartas žodis yra žodis asmenybės, suformuotos pagal religijos principus. Ir tai dėl to, kad Maironis iš gerai susipratusių tėvų išsinešė religines tradicijas.

O tas išsineštinės maldingumo tradicijas Maironiui

sustiprino mokykla ir studijos. Nes „vienas lašas iš filosofijos taurės, anot Bacono iš Verulamo, veda prie ateizmo, bet išgėrus taurę ligi paskutinio lašo, religija vėl sugrįžta“. Ir Maironio tikėjimas buvo aiškus, tvirtas, „nepakrutinamų“, anot dr. J. Tumo, katalikiškų principų. „Aš nesu girdėjęs“, — pasakoja Tumas, — „nė vieno žodžio, nė lengvos dvi-prasmės, kurie būtų atsidavę skepticizmu ar ‚grynojo proto‘ diktuojama Biblijos ar Dogmų kritika. Kitiems atsitinka kartais ‚pavolnodumstvovat‘, taip sau, ne esmiškai, pavartoti kurią religijos temą anekdotišku tonu, modo jocoso. Maironis niekados. Klierikams dėstė teologiją giliu įsitikinimu, net naiviai ortodoksiškai, su klierikais šventai tarnavo altoriui, su jais šeštadieniais atlikinėdavo išpažintį, mirti rengės irgi rimtai“.(9)

Jau vienas tokis Maironio asmenybės charakterizavimas rodytų ir Maironio religinės poezijos linkmę. Bet su spėliojimais neužbėgant už akių, susektinas Maironio religijos charakteris ir palygintinas su kitais kūrėjais iš pačios poezijos.

Maironio religija: analitinė dalis

Jei sakysime, kad religija yra žmogaus santykiavimas su Dievybe, psichofizinės būtybės santykiavimas su metafizine būtybe, tai religiniame akte gausim skirti tris momentus: iš vienos pusės Dievybę, iš antros — žmogų ir pagaliau pačius tarp jų santykius. Tad ir iškyla klausimas — kaip Maironio dvasia pergyvena Dievą, save patį, kokie santykiai yra tarp jo ir Dievybės, kiek tų santykių su Dievybe randa pačiame gyvenime.

Užuot abstrakčiai kalbėjus, galima beveik visus tuos Maironio religinės poezijos momentus pažinti iš vieno stipriausio ir ryškiausio jo religinio soneto:

Tu, Aukščiausi, skaisčiausias mano meilės šaltinis!
Tave myliu, kaip myli sūnus tėvą geriausi:
O tačiau, kaip tas lapas rudenio paskutinis,
Štai drebu, nes per teismą mane menką užklausi.

Tu — Jehova, aš — menkas! Aš menkesnis už menką.
Tu švenčiausių švenčiausias! Aš vien nuodėmė —
griekas.

Tu sutvėrei pasaulį, nors Savęs Tau užtenka,
Aš po žemės pakalnę bevyniojantis sliekas.

Seravimai per amžius ugnim meilės Tau rausta,
Keruvimai lyg marės tvista Tau sidabrinės!
Ir aš degti norėčiau ugnim savo krūtinės

Ir tviskėti per amžius dvasia, ašaroms prausta!
O drebu vien, žemumą savo baisų pažinęs,
Ir drebėdamas myliu aukštos Tėvą tėvynės!

(I, 143 p.).

1. Dievas čia Maironio parodytas kaip savaiminga būtybė, egzistuojanti pati iš savęs, nepriklausanti žmogaus. Maironis nėra paliestas filosofijos srovių, kurios nuo reformacijos laikų Dievo supratimą darė vis labiau subjektyvų, iki suvedė jį į gamtą ir ėmė Dievo pačioje žmogaus dvasioje ieškoti.

Maironio pasaulio centre yra Dievas — teocentrinis pasaulis, tuo tarpu kad naujesnių filosofinių srovių pasaulis yra antropocentrinis, nes pačiame centre deda žmogų. Maironiškai suprantant, žmogus savo veiksmų norma laikytų Dievą ir jo įsakymus; modernios filosofijos srovės, kurios per literatūrą vis labiau ima ir Lietuvą paliesti, pasakytų, kad žmogus turi elgtis taip ar kitaip ne dėl to, kad Dievo būtų įsakyta, bet dėl to, kad taip visuomenės gerovė, kad taip žmogaus prigimtis reikalauja.

Maironis nėra čia paliestas nė teologinių sąvokų, kurios

Dievybės supratimą suskaido į Dievą Tėvą, Dievą Sūnų, Dievą Dvasią. Ir nors jis vadina Dievą tėvu, bet tame varde jauti ne Dievybės asmenis pažymint, kiek paties poeto santykius su Dievybe. Į Dievą jis kreipias kaip į organišką visų trijų asmenų sintezę, kai, rodos, ir gausingai išplitęs Rūpintojėlis liaudies sąmonėje yra ne Kristus, Dievas Sūnus, ir ne Dievas Tėvas, bet apskritai Dievas, sintetinąs savyje visa, kas dieviška ir žmogiška, ir tą dieviškumą pažymįs tylaus skausmo ženklu.

Maironis, tas herojiško lietuvių tautos laikotarpio herojiškas poetas, ir į Dievą pažvelgia herojiškomis akimis. Čia Dievas jam vaizduojas kaip Aukščiausias Dievas, Dievas Jehova, didingasis Dievas. Klasišku didingumu, kaip Goethės Fausto prologe, Maironis piešia ir Dievo aplinkumą: „Keruvimai lyg marės tviski Tau sidabrinės“. Bet Maironio didingumas visada esti susijęs su žymiai racionalistinio patoso doza. Tada jįsai rodos nuoširdus ir religinė poezijoje, kai prašneka apie Dievą kaip tėvą, kuris myli ir savo padarą žmogų, ir angelus ir savo teisingą, gailestingą ranką tvarko pasaulį. Tai paveikslas patriarchališko Dievo, kuriame kaitaliojas didingumas su paprastumu, kaip liaudies kūryboj primityvus Rūpintojėlis kaitaliojas su barokiškai puošniu kryžium. Tik tas paprastumas — tiek Maironio Dievo, tiek Rūpintojėlio — nėra nustojęs dieviško rimtumo, o didingumas, lygiai kaip ir kryžiaus, ar palangės, ar stogo žirgelio puošnumas, nėra pavirtęs egzotiška fantastika. Lietuviai tatau svetima.

Pagaliau Maironis nesukoncentruoja viso dėmesio į pačią Dievo būtybę. Jis neįrodinėja, kaip Jakštas,⁽¹⁰⁾ kad Dievas yra ir kokis Jis yra; jis nereflektuoja, kaip Vaitkus,⁽¹¹⁾ Kristaus gyvenimo scenų ir nepiešia epiškų jo kančios ar laimėjimų paveikslų; jis nepolemizuoja, kaip Baranauskas,⁽¹²⁾ kuri religija geresnė; jis neragina kitų Dievą pažinti ir jo dorybėmis pasekti, kaip tai mėgo šviečiamąjo

amžiaus įtakoje poezijos kūrėjai, kaip kad prasideda raginimu net garsioji Strazdelio „Pulkim ant kelių“. Maironio akis labiau nukrypsta į patį religinį aktą pergyvenantį subjektą.

2. Jeigu Maironio Dievas yra pačiame pasaulio centre, tai žmogus yra jo periferijoje. Ir net atokiai nuo centro. Jis jaučiasi Dievo antitezė — menkybė, dulkė. Bet tik menkybė, palyginti su Dievu. Lyginamas su kitais padarais, žmogus galingas. Galingas savo norais, kuriems viso pasaulio neužtenka (I, 46 p.). Ilgesys ir norai kito metafizinio pasaulio Maironio lyrikos žmogų iškelia tarp Dievybės ir Žemės. Visatos centras — Dievybė žmogų veikia kaip įcentrinė jėga. Bet Maironis ne iš tų, kurie paukščiais skrenda į saulę, ne iš tų, kurie viską užmiršę gaivališkai veržiasi į Dievybę, kad jos meilėje ištirptų. Jis ir ne iš tokių, kurie visom keturiom spirtytų nuo centro ir patys norėtų apie save visatą pasukti. Maironis tik palinkęs į centrą, jo ilgis, kankinas, kad dažnai nuo jo nutolsta, bet jis neužmiršta ir žemės, savo krašto. Jis net arčiau Žemės.

Jeigu Maironis nesiveržia kaip gotiko tiesioji linija į Dievybę, tai greičiausia dėl to, kad jis nėra grynai ekstazinio emocingumo tipas. Jis panašesnis į lietuviškų kryžių spindulius, kurie dažnai aplinkui skleidžiasi, lengvai vingiuodamies. Tai elegiško emocingumo tipas su žymia intelektualinio elemento persvara. Jo charakteris atsiskleidžia ypačiai, kada imami reikšti jo santykiai su Dievybe. Šitie santykiai tarp žmogaus ir Dievybės be nėra tik labiausiai Maironio religinės poezijos akcentuojamoji dalis.

3. Santykiuose su pasauliu ir su žmogumi Maironio Dievybė nelieka „neutrali“. Maironio Dievo supratimas yra tolimas nuo Krėvės Vainoro Dievo, kuriam nei šilta nei šalta, kas čia žemėj darosi. Maironio Apvaizda gamtai duoda „apdarą kitą“, tvarko žmonių santykius, nusivylusiai Danutei pasiunčia su paguoda Brazdą, (13) tvarko ir tautų santy-

kius, net Didįjį karą Maironis įprasmina Dievo teisinga bausme.(14)

Apie Dievo Apvaizdą Maironis kalba ne tik dėl to, kad jis kunigas. Apvaizdos nuojauta yra išsineštinis iš gimtojo kampo dvasios bruožas, kuris yra giliai įsigyvenęs ir lietuvių liaudies pasaulėžiūroje ir iš jos kilusioje tautodailėje, nes Dievo Apvaizdos siužetas, ta žvelgianti Dievo akis, yra „charakteringiausias, gal ir visiškai savotiškas mūsų liaudies tapybos siužetas“, kaip liudija P. Galaunė.(15)

Apie prancūzus sakoma, kad jie tiek prisigėrę socialinio jausmo, jog net santykiuose su Dievu, su juo kalbėdamiesi, jaučiasi, lyg būtų scenoje. Apie Maironį galima būtų tarti atvirkščiai. Tada jis nuoširdžiausias, kada jis pasijunta ne su bendruomene, bet akis į akį su pačiu Dievu. Šitas subjektyvus intymumas yra charakteringas Maironiui, ir kada jis prašo iš Dievo paguodos, ir kada jam dėkoja, ir kada kreipias į angelą sargą, ir kada reflektuoja net Kristaus atsikėlimą. Jo reiškiami jausmai Dievybei yra svarbiausi Maironio religinės poezijos elementai. O tie jausmai esti dažniausiai skundas, malda ir padėka.

Maironio skunde ir maldoje nerandi poeto gaspadoriškų rūpesčių, kaip tai matyti 16, 17, 18 amžių giesmėse, kaip tai likę net šauniojoje Strazdelio „Pulkim ant kelių“, kur jis prašo „pablagaslovyt mūsų nameliams, duot urodzajų gaušų laukeliams“. Maironio prašyme figuruoja aukštesnės vertės dalykai — moralinė paguoda žemės kovoje, palaima tėvynei:

O Dieve didis ir Tėve brangus!
Pastiprink žmogų silpną ir menką.
Taip sutvarkytą, kad vien tik Dangus
Jo begaliniams norams užtenka (I, 46).

Arba kaip dažnai jis prašo: „Aukščiausias, palaimink tą mylimą šalį...“

Maironis meldžias, paragina kitus paguodos maldoj ieškoti, bet jam pažįstama ir maldos tragedija, kada žmogus veltui klaupias, veltui maldos žodžius kartoja, „mintys palaidūnės“ bloškia žmogų į kitus pasaulius, tik ne į maldos (Prieš altorių). Pažįstama jam ir nuotaika, kada „veltui meldi aušros, miršta balsas maldos, vien gailios tau ašaros“, kada, rodos, Dievas užmiršo ir sunku besusilaikyti nuo desperacijos ir pesimizmo. Ypačiai tokia desperacija sukykla, kad net pradedi Dievo teisingumu abejoti, kada prisimeni tautos likimą:

Už ką mus, Viešpatie, plaki?

Už ką gi mus ranka sunki

Taip spaudžia amžiais nelaimingus? (II, 268).

Tačiau Maironiui nekykla noras pamaištauti ne tik dėl savęs, bet net dėl Tautos, dėl kurios kitados Adomo Mickevičiaus Konradas reikalavo iš Dievo valdžios pasauliui tvarkyti ir tylinčiam Dievui kumščiais grasino. Maironis savo lyrikoje daugiau yra panašus į Mickevičiaus kunigą Petrą, kuris, nemažiau tautą mylėdamas, nusižeminęs prisipažįsta:

Viešpatie! kas gi esu ties Tavo galybe
Dulkė, niekybė!

Maironis nepakyla nei į baironišką individualizmą, nei į šopenhauerišką pesimizmą nenukrinta. Jį apsaugoja nuo to maironiška ir lietuviška filosofija. Pirma, kad „kryžius gyvatą žadėjo“, kryžius — kančios ir laimėjimo simbolis; vienas be antro nėra įmanomas; juo didesnės kančios, juo daugiau vilties ir pasitikėjimo antprigimtinė pergale. Ir dėl to:

...nebijok! Dievas sergės tave:

Be jo tavo plunksna nekris;

Iš aukšto Jis žiūri Apveizda guvia

Ir sergsti tamsiausias naktis (II, 14 p.).

Čia yra Maironio individualinio ir tautinio optimizmo šaltinis. Antra, kad lietuvis apskritai nėra linkęs kovoti, maištą kelti, protestuoti. Jis greičiau rezignuos. Ir nors Maironis, savo proto ir valios jėga, pats nusigalėdamas, šaukia kitus į darbą, akciją, bet iš prigimties yra linkęs į tą resignaciją, kurią nuoširdžiai yra pergyvenęs ir išreiškęs Vienažindys, kada jis tik žavisi ir laukia tolimojo dangaus:

Oi gi gražus gražus tolimalis dangus!
Kada mane pašauksi ten, Dievuliau brangus,
Kada aštrius takus šios žemės pereisiu,
Kada žvaigždėms grįstu keliu vaikštinėsiu?

Dėl to ir Maironio lyrika dėkoja ne už žemės laimėjimus, bet ypačiai už pagalbą išvengti to, kas kliudo pasiekti metafizinį gyvenimą:

Ačiū tau, Viešpatie, jogei mylėdamas
Sergėjai mano gyvenimo rytą;
Argi tai sykj, per daug patikėdamas,
Bėgau į tinklą, gudriai užraizgytą!
Žūti neleido tik šventas tikėjimas,
Tėviškas Tavo Apvaizdos budėjimas (I, 3).

4. Poezijoje apie Dievą Maironis, kaip minėta, yra subjektyvus, artesnis Vienažindžio tipui. O bažnyčios praktikoje dažniau pasitaiko, kad viešai giedamos objektyvinės giesmės, tokio tipo kaip Baranausko giesmės apie Mariją. Ir Maironio religinės lyrikos bendru tikinčiųjų turtu patapo negausios religinės giesmės apie Dievo Motiną.

Marijos kultas ypačiai yra populiarus Lenkijoje ir Lietuvoje. Vakarų Europoje jis buvo sustiprėjęs 17 am. kaip reakcija prieš protestantizmą. Jos garbę skelbė kovos su protestantizmu pionieriai jėzuitai, toliau kapuciniai ir pranciškonai, kurie jau nuo vidurinių amžių buvo kėlę Nekaltosios Mergelės garbę. (16) Reikia manyti, kad Marijos garbė ir Lietu-

voje sustiprėjo su katalikų atospyniu protestantams; iš tų laikų turime ir garsiąją Šiluvą. Jau Daukšos vertimuose randam ir žinomuosius Dievo Motinos himnus.

Atgimęs Marijos kultas barokiškam mene vaizdavo Dievo Motiną kaip aukštybių karalienę, dangaus valdytoją, apsup tą angelų chorų, su vainiku ir su skipetru, maloningai klausančią nusižeminusio žmogaus maldos. Poezija vadino ją pilim, Dievo malonių šaltiniu, dramblio kaulo bokštu, perlų skrynčia (Angelus Silesius). (17) Tai tiesiog estetinis ir religinis grožėjimasis Dievo Motina. Panašiai žavis dar mūsiškiai Strazdelis, o ypač Baranauskas, skelbdamas Dievo Motinos garbę, iškeldamas vis naujas jos ypatybes, nieko neprašydamas nei sau, nei kitiems (Skaisčiausioji, Gražiausioji...).

Maironis nors jaučia Dievo Motiną Danguos Karalienę, Skaisčiausią Leliją, Viešpatę Danguos, bet po kelis kartus jis vadina Mariją Motinėle. Kaip Dievas jam buvo tėvas, taip Marija jam yra motina. Marijos karališkumas ir motiniškumas yra susipynę iš karto ir liaudies meno statulose. Tik jie yra prisunkti ne motiniško džiaugsmo, bet skausmo dėl sūnaus, to skausmo, kurį tautodailė ir pats Maironis visados mėgsta pajusti. Jos galvą puošia karališkas vainikas, o širdyje — septyni kalavijai.(18)

Tokia skausmingoji Motina ir kito skausmus greičiau supras. Ir mes matome Maironį kreipiantis į Mariją ne tam, kad ja grožėtųs, didžiuotųs, garbintų, ne tam, kad apmąstytų jos sopulius, bet tam, kad savuosius ir savosios tautos skausmus jai išdėstytų ir ko nors maldautų (plg. visas Marijos giesmes!). Tai tas pats, tik dar stipresnis bruožas, kaip ir poezijoje apie Dievą. Skirtumas tas, kad į Mariją Maironis kreipiasi dažniau ne savo paties reikalais, bet kolektyvo: žmonių giminės ar tautos:

Palengvink vergiją,
Pagelbėk žmoniją,
Ją gelbėk nuo priešo baisaus! (I, 4).

Ir šitas skundas, kad,

Kaip upės bėgimas,

Taip mus įpratimas

Kas kartą vis traukia žemiaus;

ir pagalbos šauksmas Maironio religinė poezijoje yra nuoširdžiausias, išreikštas dar labiausiai įtikinama, įtainga forma. Taigi tų motyvų religinė poezija yra kūrybiškiausia, („Angele, Sarge mano“, „Dievo Meilė“, „Marija, Marija“), tuo tarpu kad mėginimas žavėtis Stebuklingąja Dievo Motina ir išskaičiuoti jos nuopelnus (Marijos giesmė) išvirsta paprastu papasakojimu, o refleksija apie Kristaus nuopelnus — patosu be širdies ir be kraujo.

5. Gal kaip tik dėl to artimumo su kasdieninio gyvenimo vargais Maironis savo kūryboje įsileidžia ne tik į tautines, bet ir į religines diskusijas, jau kaip epikas vaizduodamas lietuvių gyvenimą.

Pats Maironis matė Lietuvoje baltuojant Dievo namus ir kaimiečius visa krūtine „Šventas Dieve“ ar „Pulkim ant kelių“ giedančius.

Ir bajorai nuo jų tesiskyrė nebent tuo, kad pamokslų neklausė ir mėgino per bažnyčią politikuoti. Jiems nekilo joks klausimas dėl religijos, joks abejojimas, joks susižavėjimas. Bet Maironis visai teisingai įžiūri tik pradedančius atsirasti lietuviškus inteligentus, kurių išsineštinį iš namų tikėjimą, tikėjimo tradicijas ėmė griauti universitetuose filosofinės srovės. Daugelis virto liberalais, kiti dėl mados ir „bedieviais“. Maironis gražiai parodo, kaip tie tariamieji liberalai yra dvilypiai — pasuko prieš kunigus, prieš tikėjimą, bet vėl imasi religinės tradicijos (pvz., vaikus krikštydina).

Tačiau Maironis visai teisingai neranda savo laikų Lietuvoje užkietėjusių „bedievių“. Jis randa pasyvių atšalėlių nuo religijos. Bet užtenka tik sunkios valandos, kad jaunystės dienas atmintų ir stiprintų „malda prieš Kristų sopulingą“

(Danutė, II, 255). O iškentėti vargai ir patriotiniai laimėjimai sugrąžina visas religines emocijas, kuriomis Maironis apdovanojo savo veikėjus (Brazda, II, 284). Paties gi Maironio jauno lietuvio inteligento idealas būtų Rainys, kurio religija yra tradicinė, susijus su estetiniais emociniais pergyvenimais, mėnesienos pilni Aleksoto šlaitai jam kalba apie Dievą, skatina žmones į jį vesti; jam patinka mišparai prie mirksinčių žvakių; jis šaukias su malda, gyvenimo prislėgtas.

Tai asmeninė religija, sau skiriama, niekam neužmetama. Nors Maironio ankstesniais laikais religinė diskusija nebuvo labai aktuali, bet ji aktualėjo. Maironis mato, kad gyvenimas smarkiai mėgina tą religiją paliesti ir išstumti. Jis mato, kad Lietuvos areligėjimas reiškias Bažnyčios autoriteto niekinimu. Dėl to jis, lyg netiesioginiu būdu polemizuodamas, rodo Šv. Tėvą, laiminantį visas tautas, skiriantį ir Lietuvai specialią dieną. Ir jeigu kartais iš Šv. Tėvo nesusilaukia palankumo, tai tik dėl to, kad lenkai supina Romoj intrigų ir neprileidžia lietuvių prie Šv. Tėvo. Net buvęs „bedievis“ Brazda suklumpa prie jo kojų ir su ašaromis išreiškia savo padėką. Maironis ir baladę rašo apie Šv. Tėvą senelį Leoną, kuris atitolino nuo Romos barbarus hunus. Stodamas ginti Bažnyčios autoriteto, griaujamo nuo renesanso laikų, Maironis neužmiršta ir kunigų. Tiesa, jis kunigų neidealizuoja (*J. L.* 77), bet kada užpuolami kunigai, tai jis savo herojų lūpomis nurodo, ką Lietuvai yra padarę Daukšos, Širvydai, Valančiai, Burbos (II. 226).

Stebėdamas iškylančius ginčus tarp tikinčių ir netikinčių, Maironis tiesiog neišveria šalto epiko kėdėje ir, pasi-piktinęs tariamų bedievių netolerancija, sušunka:

Esi tu bedievis, tai tavo dalykas.

Už ką gi beplūsti, kad aš katalikas! (II, 78).

Su visu pasipiktinimu Maironis pasmerkia pačius šaltinius, iš kurių eina į Lietuvą ir į visus kraštus netikėjimas. Jis

pasmerkia Marksą, Schopenhauerį, Proudhoną (K. I., 34), Kantą, Hartmanną (K. I., 28). Jo poetinė materializmo ir pozityvizmo kritika yra *Kame išganymas?* librete. Tenai parodo, kaip materializmo ir pozityvizmo idealai, išreikšti puikiausiais Gaudeamus igitur himnu, priveda gyvenimą prie katastrofos. Tik optimistas Maironis rodo, kad Zonis, iš namų išėjęs su skaidria širdim ir religinėm tradicijom, nepasitenkina racionalistiniu materializmu ir po katastrofų, kada išgirsta vaikus besimeldžiančius už savo tėvo žudytojus, patsai sudreba, klaupias ir nusilenkia Dievybei. Kaip anksčiau tautinę ideologiją apgaubė ir įprasmino religija, taip dabar ir socialinį klausimą sprendžia religijos šviesoje. Sugrįžti prie religijos yra Maironio nurodomas kelias socialiniam klausimui teigiamai išspręsti. Kada Milvydų vaikų galvutėse kylančius klausimus tėvai išaiškina religijos šviesoje, matai autoriaus tylų nurodymą sukurti šeimas su religija, duoti religinį auklėjimą, nes tik tada bus

„Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus...“.

Apžvelgus Maironio religijos charakterį, peršasi išvados:

1. kad jo poezijos religija yra aiškių katalikiškų pagrindų, nepaliestų jokios modernios filosofijos srovės;
2. kad savo polinkiu į nuosaikų paprastumą, subjektyvumą, maldingumą bei tos maldos pasyvų sielvartingumą ji yra lietuviška;
3. kad iš primityvaus liaudiško socialinio jausmo, kuris ribojasi manim ir gentim, Maironio religinės poezijos socialinis jausmas yra pakilęs iki tautos ir žmonijos;
4. kad pagaliau Maironio religinės poezijos charakteris atsako tam aušrininkų dvasios amžiui, kuriame religinės kovos būta dar nedaug ir neaktualios, o paties religingumo tradicinio.

Nuo Maironio: konstruktyvinė dalis

Pačiame Maironio kūrybos karštyje, 20 amžiaus angoje, visas lietuvių gyvenimas buvo nusidažęs tautinio atgimimo šūkliais. Bet čia gyvenimas su Maironiu nesustojo. Jis žengia toliau, kaip Čiurlionio Procesija su mišku vėliavų siūbuoja ežero krantu į rausvai pageltusias Saulėlydžio šalis, į pasakiškas Karalaičio pilis. Ir su kiekvienu nauju tautos ar žmogaus žingsniu jo vėliavoje ryškėja nauji šūkliai.

1. Kai Maironis leido *Pavasario balsus*, jis pradėjo rinkinį patriotiniu eilėraščiu („Jau niekas tavęs taip giliai nemylės“...). Kai 1926 iš naujo leido, rinkinį pradėjo religiniu „Ačiū Tau Viešpatie...“ ir dar pridėjo 6 religinius himnus iš Rigvedos. Tai mažutė, bet charakteringa smulkmena ne tik senstančiam poetui, bet ir kintančiam laikotarpiui. Su spaudos atgavimu vietoj tautinio budimo jau ima reikštis religinis susnūdimas ir budimas. Vietoj Žemaitės, kurios asmenyje buvo pasirodęs sulenkintos psichikos kitimas į lietuvišką, jau turim aukštaitį, kurio išsineštinės religijos šulai subraškėjo ir sugriuvo. Bet ilgai merdėjus religinė sąžinė jame neišblėso ir poeto mirties patale prasimušė pro jo lūpas nuoširdžiu pripažinimu:

„Gulėdamas, Mamyt, ilgą laiką patale, daug skaitau ir misliju.

Ir persitikrinau, kad brangiausias daiktas žmogui yra tikėjimas“.

Tai žodžiai, 1907 m. pasakyti švelniasielio Biliūno, kuris sujungė savyje ir laikotarpį, kada ypačiai reiškės religinės pasaulėžiūros griuvimas, ir laikotarpį, kada ji pradėjo vėl atgimti, kada tylomis imta tikėjimo ilgtis. Literatūrinį tokios religinės tragedijos tipo atvaizdą parodė lietuvių literatūroje geriausiai kitas aukštaitis — A. Vienuolis.

Bet su tyliu tradicinio tikėjimo pasigedimu, su švelniu dūsavimu ir grožėjimusi jaunystės dienų laimingu religiniu

gyvenimu nesustojama. Didžiojo Augustino prisipažinimas „nenurims mano siela, iki neatsilsės Viešpatyje“, tas naujas mums dvasios bruožas, praplėšia pasyvumo kevalą ir ištrykšta lietuvių genijaus kūrėjo maldoje:

„O, Viešpatie! nušviesk, maldauju, kelią mano, nes nežinau jo. Išėjau priekin mūsų procesijos, o žinau, kad ir kiti paskui mane eis, bet kad tik ne šuntakiais?

Klaidžiojome po tamsius miškus, perėjome slėnius ir suartus laukus, o procesija buvo ilga kaip amžinybė. Kai išvedėme procesiją ant tylios upės kranto, tik tuomet jos galas pasirodė iš tamsaus šilo, — Upė! — šaukėme.

Tie, kurie arčiausiai buvo, kartojo: — upė, upė!

O tie, kurie lauke buvo, šaukė: laukas, laukas, laukas! Gale einantieji kalbėjo: — Miške esame ir nuostabu, kad prieky einantieji šaukia: laukas, laukas, laukas! — upė, upė. — Mes mišką matome, — kalbėjo. Ir nežinojo, jog jie procesijos gale eina. Bet nūnai, Viešpatie, kelias kaskart sunkesnis. Prieš mane aukščiausi kalnai, pilkos uolos, prapultys. Tai gražu. Tai be galo gražu. Bet kelio nežinau ir baugu man. Ne už save, — ne. Aš einu, ir jie jau paskui mane eina, Viešpatie, jie taip pat paskui eina, visa procesija, ilga, ilga. Galva prie galvos per visą slėnį ir per ilgą upės krantą ir per tylų suartą didį lauką, išsidriekusį toli, toli, o tos procesijos galas slepiasi miške, ir galo jos nėra.

Kur yra tiesa, Viešpatie? — Jau einu. Išdėstei prieš mane savo stebuklus ant rausvų kalnų viršūnių, ant pilkai žalsvų uolų, fantastinių, kaip karalaičių rūmai. Arčiau einantieji aiškias akis turi, bet tie, kurie ant upės arba lauke tebėra, kuomet išvys tuos Tavo, Viešpatie, stebuklus? O tie, kurie iš miško dar neišėjo? Man jų gaila, Viešpatie. Jie negreit išvys tuos tavo stebuklus, kuriuos aplink taip dosniai aikvoji“. (19)

Vietoj ašarojimo ant pasaulėžiūros griuvėsių, randam ekspresyvų veržimąsi į Viešpatį. Vietoj pasyvumo ir rezig-

nacijos — dinamizmą ir šauksmą. Vietoj egoistinio subjektyvumo — kūrėjo atsakingumo pajautimą prieš kitus. Tai šauksmas Čiurlionio, kurio didžioji kūryba yra religijos prisunkta.

Tuo pačiu metu bręsta kita asmenybė, rodanti naują dvasią ir formuojanti naują dvasinę atmosferą kūrybai. Tuo pat laiku ji į savo dienoraštį, kaip ir Čiurlionis, įsirašo:

„Viešpatie, suteik man tą malonę taip visus ryšius, mane prie žemės rišančius, sutraukti, taip nuo visų šios žemės niekniekių atsakyti, taip nuo visokių žemiškų norų, geismų, siekimų, užsimanymų pasiliuosuoti, kad drąsiai galėčiau tarti: nieko daugiau čia nesibijau ant žemės, kaip tik Tavęs, mano Viešpatie...“

Dar maironiškai skamba noras atsakyti nuo žemės, bet iš kitų eilučių jau prasimuša ne tik čiurlioniškas numatymas atsakingumo už kitus ir baimė, kad kiti paskui eina, bet ir pareiga kitus paskui save vesti:

„Man rodosi, kad ne tiek gynimosi taktikos (reikia laikytis), kiek užgrobumo, apėmimo, užkariavimo. Patys gyvai persiėmę Kristaus dvasia, turime rūpintis telkti ir organizuoti aplink save geros valios žmones; juos lavinti, rūpintis prie darbo, o paskui drauge su jais ir per juos visur Kristų įvesti, viską Kristuje atnaujinti ir atgaivinti, viską dėl Kristaus apimti, viską prie Kristaus pritraukti. Viešpatie Jėzau, uždek mūs širdis to uolumo ugnimi. To Tavęs melsiu...“

Nejaugi vis nusileidžiant ir nusilenkiant prieš visokius neteisingus priešininkų Bažnyčios įstatymus ir norus nieko neveikti? Nejaugi išsižadėjus brangiausių idealų, rūdyti kur susirietus ir susitraukus iš baimės? Jei taip elgtumės, tai susilauktume to, kad kokią dieną mums uždraustų ir katalikais būti. Ne, anaipatol ne!... Turime eiti narsiai ir drąsiai prie tikslo keliu, kurį Dievas mums rodo, ten, kur Dievo dvasia mus veda ir skatina eiti į jokiais kliūtis neatsižvelgiant, nieko nenugąstaujant... Dvasios nė pančiais nieks nesugebės

surakinti, nė kalėjime neužkals, nė ištrėmimo nebesulaikys. Ji išsiverš iš visur, pro visur prasimuš. Uždek tik, Viešpatie, mūsų širdis Tavo meilės ugnimi! Duok tik mums tavo šv. Dvasią, kad mes tikrai visko išsižadėję Tavo garbei ir Tavo Bažnyčiai visiškai, pilnai atsiduotume..." (1910.X.25).

Ir šiame naujame žmoguje išgirstam Dievui ir Bažnyčiai atsidavimo jausmus panašiai, kaip Maironis kad buvo skelbęs, tik jau ne elegiškai, bet ekspresyviai, ne defensyviai, bet ofensyviai; tokiu pat karštumu ir jausmo gilumu, kaip Čiurlionis šaukėsi į Dievą tiesos kelio, kreipdamasis čia į modernaus pasaulio jaudinamą ir griaujamą Bažnyčią, kad parodytų jai visą savo atsidavimą kaip kitados Lojola:

„Šv. Katalikų Bažnyčia, tikroji Kristaus karalija ant žemės, karščiausiai mano numylėtoji! Jei tave užmirščiau, tegul būna užmiršta mano dešinioji, tegul mano liežuvis pridžiūsta prie gomurio, jei aš Tavęs neatsiminčiau, jei aš Tavęs nelaikyčiau, mano mieliausioji motina, už visų didžiausią sau linksmybę?“ (1910.X.27).(20)

Tai naujos gadynės balsas, užbėgęs toli į priekį, tartas kun. Matulevičiaus, būsimojo arkivyskupo. Dinamiškas balsas, laužęs lietuvių tautos pasyvumo instinktą ir reiškias religinį aktyvumą. Tai šauksmas į naują lietuvių tautos atgimimą — religinį.

2. Ar šitą naujo atgimimo pradą, ypačiai religinio aktyvumo dvasią, yra pajautusi mūsų literatūra?

Ir taip ir ne. Viena ranka reikėjo užtvirti kelias antireliginiam judėjimui per literatūrą, antra ranka — ugdyti religinę kūrybą. Kaip Maironis savo poezija sulaikė tautą nuo galutinio nutautinimo, taip literatūrą nuo antireliginio elemento apsaugoja savo kritika Jakštas-Dambrauskas, o kūryboje visą lietuviškos žemės gyvenimą pradėjo šildyti religija Š. Ragana. Ji rodė ne tik lietuviškus žmones, kurie nėra pametę savo tradicinio tikėjimo, bet žmones, kurie sąmoningai neša tikėjimą į šeimą ir bent truputį į gyvenimą, kaip buvo nu-

matęs Maironis. Tai sąmoningos religijos, religinės kultūros pirmoji apraiška.

Artyn į mūsų dienas lietuvių literatūroj labiau dominuoja areliginė kryptis. Apie ją iš vienos pusės glaudosi maža religinės literatūros srovelė, iš antros — stipresnė antireliginė. Sakoma, dominuoja areliginė, nes mūsų dienų literatūra jau irgi ima nutolti nuo šiurkštaus pozityvizmo. Jo vietoj įsigali vadinamasai humanizmas, kurio areligiškumas reiškiasi tuo, kad vardan žmogiškumo ir paprastumo neranda žmoguje religinio gyvenimo, nei mistinės pagarbos, traktuojant religinio gyvenimo reiškinius. Naujojo literatūroj maža randam vaizduojamų žmonių, kuriems religija būtų gyvenimo inspiratorius ir vadovas, kuriems religija būtų ne tik tema pasikalbėti su svečiais salione, bet veiksnys, valdąs jo poelgius gyvenime. Naujojo literatūroj, ar ji būtų katalikų ar nekatalikų rašyta, dažniausiai sutinkamas žmogus veikia emocijų, aistrų, ypačiai seksualinių aistrų, inspiruojamas, o tikrasis žmogus, anot Paskalio, yra ir ne gyvulys ir ne angelas, bet būtybė tarp angelo ir gyvulio. Vietoj maironinių laikų idealistinės, tautinės patriotinės literatūros rodosi tendencija susidaryti miesčioniškai literatūrai.

Bet kaip užsieniuose ėmė reikštis religinės literatūros budimas, ypačiai po Didžiojo karo, taip šalia religinės literatūros ir mūsų lyrikoj vėl ima reikštis religinė srovė, kurioj sušvyti poetinis Dievybės pasiilgimas ar grožėjimasis, kuris prispiria lyriką poetą tamsiąją naktelę prie lygaus kelio su smūtkeliu kalbėtis, subjektyviai išsipasakoti savo intymiausių skaudulius, pasielvartauti, kad Kristų pasaulis kryžiuoja, psalmiškai savo menkybę išsakyti. Tai vis sielvarto poezija, kaip Vienažindžio, kaip Š. Raganos. Tik dabar čia nėra tokio optimizmo būsimu gyvenimu ir jo ilgesio, nes naujasis poetas neturi tokio nuoširdaus ir, pasakyčiau, vaikiškai tvirto tikėjimo kaip anie. Jeigu ankstesniems religinės poezijos rašytojams dažnai trūko įtaingos išraiškos, tai dabar

tiniams labai gresia natūralaus religinio jausmo stoka. Jeigu ankstesniems Maironio tipo kūrėjams religinis jausmas reiškęs poezijoje iš tradicijos, tai dabartiniams gresia reikštis ir iš mados (užsienio įtaka!). Jeigu pirmieji savo religinėje poezijoje rodė labiau teocentrikai, tai dabartiniai linksta į antropocentrizmą. Bet tiek vieni, tiek ir kiti — sielvartingi.

Religinė poezija ligi šiol rodo žmogų, kuris su savo religiniais jausmais ir refleksijomis bėga nuo gyvenimo, susisuka į save, lyg keleivis audroje į apsiaustą. Bet religija nėra dar įkvėpusi rašytojų taip, kad jie rodytų žmogų su religija išeinantį į gyvenimą, ofenzyvų žmogų, su plačiais užsimojimais tam gyvenimui nukariauti.

3. Ar ofenzyvinė religija sužibės mūsų literatūroje, tatau pareis nuo to, ar tokia religija įsisunks į visas gyvenimo kertes, ar performuos kūrėjo tipą ne tik iš vardo, bet iš esmės lyrikui sukels nenugalimą veržimąsi į Dievybę, ar epikui duos prieš akis žmogų, religija gyvenantį, ar dramaturgui leis pamatyti žmogaus pašėlusią vidaus kovą tarp aistros ir religijos. Bet tai baisiai sunkus daiktas, juoba mums lietuviams, nes reiktų sulaužyt tą pasyvumą ir nenorą pažvelgti į ateitį, kuris, rodos, yra tapęs mūsų charakterio tautine žyme, tą pasyvumą, kuris lietuviams padėjo išlaikyti etnines ypatybes svetimųjų nepaliestas, bet neleido plačiau užsimoti naujiems kūrybos žygiams, pasyvumą, kuris net mūsų dabartinėse kovose dėl teritorijos ir kultūros paverčia mus ne kaltinančiais, bet besiginančiais, pagaliau tą pasyvumą, kuris liaudį pavertė primityviais individualistais, tik tarp savęs besiskundžiančiais ir bedėjujančiais, bet ne protestuojančiais. To resignuojančio pasyvumo meninė išraiška yra mūsų sielvartingas resignuojas Rūpintojėlis kaip kad Ispanija yra tėvynė visu kuo besidžiaugiančio Don Žuano arba Vokietija — besiveržiančio visados ir bekovojančio dėl gyvenimo prasmės Fausto.

Tiesa, Lietuvos žemė mokėjo ir moka išdaiginti retkar-

čiais didžias asmenybes, kurios dinamiškai išsiveržia iš aplinkumos, sulaužo pasyvumą ir sušvytruoja grandioziškais užsimojimais. Jos prašoksta savo amžininkus, bet lieka savo laikų nesuprastos. Niekais nuėjo agresinga grandioziška Vytauto idėja: mums skirta pasaulis valdyti; nebuvo suprastas savo laiku ir Daukša, ir Donelaitis; ir Čiurlionis liko unikatų. Nuošaliai liko ir Vydūnas su rodomu tautai etinio „sau žmoniškumo“ idealu. Neįvertintos ir lietuvių tautos perspektyvos ateičiai — sintetinis rytų vakarų kultūros idealas, prof. Šalkauskio rodomas, vietoj jau pasiekto Basanavičiaus ir aušrininkų lygybės su kitomis tautomis idealo. Neužtenkamai įvertintas ir aktyvus religinio atgimimo perspektyvų kūrėjas Matulevičius. Argi šitie dvasinio intensyvumo ir dvasinės ekspansijos idealai susilauks tokio pat likimo kaip vytautinis teritorinės ir politinės ekspansijos idealas?

Juodu pranašu šmėkštelia mūsų poetas Putinas ir jo pirmatakas savo laiku taip pat nesuprastas Dobilas, kurie vaizduoja, kaip religinis aktyvumas daugelio jo skelbėjų esti sukarikatūrinamas ir Lietuvoje susilaukia fiasco.

O vis dėlto religinio atgimimo literatūroje ir gyvenime laukti reikia ir galima laukti! Reikia, nes tautinis atgimimas Lietuvą padarė laisvą, religinis atgimimas turi ją padaryti gražią. Laukti galima ne tik dėl to, kad po karo visoje Europoje imama šaukti — artyn prie religijos; ne tik dėl to, kad religinis atgimimas Lietuvoje mažų pamažu gilinas ir plečias, bet ir dėl to, dėl ko Maironis laukė tautos atgimstant:

Kas eina su meile, su širdžia didžia,
Tam Viešpats bus pats per Vadovą!

Tai pasisekimo garantija, bet ir sąlyga!